

מהותם ומציאותם של השדים במשנתם של חז"ל

הקדמה
מהותם של השדים
האם היום יש בינינו שדים?
האם המדע סותר את מציאות השדים?
סיכום

הקדמה

אחת התופעות המסקרנות ביותר את רוב בני האדם הינה קיומם של יצורים על טבעיים. אינספור עדויות בכל הזמנים ומכל הארצות מתארות מפגשים עם תופעות על-טבעיות מסוגים שונים, וברבים מתוכם מדובר על מפגש של אדם עם שד. השדים שימשו מאז ומעולם ביטוי לפחד האנושי מפני העל טבעי, הלא נודע, ובצווארם נתלתה אשמת כל רע. אמנם בדורות האחרונים בעולם הרחב כמעט גוועה ההתייחסות לשדים, ולהבדיל גם בספרות התורנית כמעט ואין יותר איזכורים למפגשים עם שדים. גם אלו שאינם מכחישים את מציאותם מודים שאיש לא רואה אותם יותר: "ואיך נשפוט במציאות השדים אשר מעולם עין לא ראו" ('נשמת חיים') לר"מ בן ישראל מאמר ג פרק ארבעה-עשר). ואם כי במישור הדינים והמנהגים נשארה בספרים ההתייחסות לשדים כפי שהייתה, איש ממחברי הספרים לא טוען שהוא עצמו פגש או ראה שד. מצד שני, סקרים מהשנים האחרונות מרחבי העולם מדווחים על עדויות רבות-מספור בדבר הארעות תופעות על-טבעיות מסוגים שונים, ולטענת החוקרים במוצע לא ירדו מאז ימי הביניים הטענות למפגש של אנשים עם גורם לא טבעי. סקר שבוצע בארה"ב גילה ש-18% מהאמריקאים טוענים שראו לפחות פעם רוח רפאים, ולהבדיל גם בספרות התורנית של הדורות האחרונים קיימים מדי פעם איזכורים על סיפורים שאירעו לאחרים, בהם נטען שהם ראו שדים או נפגעו מהם בצורות שונות.

על אף יכולותיו המרשימות של המדע, הוא לא הצליח לאשש חד-משמעית את קיומו של העל-טבעי. תופעה זאת גרמה לאנשים המתגאים בגישתם הרציונלית להכחיש את מציאות השדים ושאר תופעות שלא קבלו אשרור מדעי. הזכרת תופעה על טבעית הפכה לחריגה מגבולות התקינות הפוליטית. וכך אנו עדים לתופעה מעניינת, שהעדויות והטענות התומכות במציאות השדים קיימות עדיין בשיח הציבורי, החל מדיווחים עיתונאיים וכלה בחלומות ביעותים. אולם בשיח המכובד והנפוץ בושה להזכיר עדות כלשהי על שד כלשהו, והס מלהזכיר חוויה אישית שכזו.

איך ראו חז"ל את תופעת השדים? מהן הדעות השונות שבין חכמי ישראל בעניין זה? האם כיום ישנם שדים בינינו?

מהותם של השדים

לדעת חז"ל השדים היו גם היו. המידע על יצירתם ומהותם מפורט מאוד, ואזכורי השדים נעשה באגביות, ממש כמו למשל איזכורם של בעלי חיים שונים. כבר בתורה הם מוזכרים בהקשר של עבודה זרה 'ויזבחו לשדים לא אלוה' (דברים לב, יז), ובתהלים 'ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לשדים' (תהלים קו, לז). ובתלמוד ניתנת חשיבות רבה לשדים: הם מלאכי חבלה¹, מזיקים² ורוחות רעות³, עד שנקבע כעובדה שאין לך בית רובע בחללו של עולם שאין בו תשעה קבין מזיקין' (תנחומא משפטים יט). הם מקיפים את האדם אלף מימינו ורובה משמאלו, ידם בכל, ואלמלי ניתנה רשות לעין לראותם אין כל בריה יכולה לעמוד בפני המזיקים (ברכות ו, א). ואמנם העיר על כך רצ"ה חיות (מבוא התלמוד פרק לא):

אכן על זה יש להתעורר, כי יש הבדל גדול בין הבבלים לחכמי ארץ ישראל. אע"פ ששניהם האמינו במציאותם ומספרים לנו איך דברו עמם ואיך פעלו לפעמים עניינים נפלאים. כי חכמי ארץ ישראל לא האריכו לשון כל כך כמו בבבלי, כי שם יבואו הסיפורים שהיו השדים בני ביתם, והיו משמשים אותם לצורך הליכות ביתם. וכן מעניין הלחשים לא תמצא דבר בירושלמי, אבל הבבלים הרבו לספר מהם.

התיאורים כוללים שהמזיקים נבראו בערב שבת בין השמשות, מיד לאחר יצירת האדם (אבות ה, ו), שיש בהם שלוש תכונות של מלאכי השרת; בעלי כנפיים, טסים מסוף העולם ועד סופו, ושומעים מאחורי הפרגוד סודות אלוקים וכך יודעים גם מה שעתיד להיות, ושלוש תכונות כבני האדם - אוכלים ושותים כבני אדם, פרים ורבים כבני אדם, ומתים כבני אדם (חגיגה טז, א). כפות רגליהם כשל תרנגולים (ברכות ו, א), ואין גופם מטיל צל גמור (גיטין סו, א; יבמות קכב, ב). השדים הופכים פניהם לכל דמות שירצו (שם, סנהדרין מד, א), ורואים ואינם נראים (ברכות שם, אדר"נ לז). בגמרא נוספת דרשו את לשון הפסוק על המן 'והיה טעמו כטעם לשד השמן' (במדבר

1 ראה גיטין סח, ב ומהרש"א שם, ובמדרש רבה בראשית כא, ט.

2 ראה למשל בבלי ורש"י ברכות ו, א.

3 ראה ראיות לכך בשו"ת יביע אומר חלק ד אורח חיים סימן ה אות ו, ובפרק ז במבוא לספר שמירת הגוף והנפש. לא נחלק כאן בין שדים למזיקים וליצורים אחרים מהמין הזה, למרות שבדיקה מדוקדקת הייתה אולי מביאה למסקנה שיש מקום להבדיל בין סוגים שונים של בריות שאינן אנושיות ואינן מלאכיות. ואכמ"ל.

יא, ח) - מה שד זה מתהפך לכמה גוונים, אף המן מתהפך לכמה טעמים (יומא עה, א). מתכונתם שהם פרים ורבים משמע שיש שדים זכרים ויש שדות נקבות, וכך גם מפורש במדרש (רבה בראשית כד, ועוד). שלמה המלך ידע את שיחת השדים (גיטין סח, א), וכן הלל הזקן ורבי יוחנן בן זכאי למדו את שיחתם (סוכה כח, א)⁴.

רמב"ן (ויקרא יז, ז) מסביר יותר את מהות גוף השדים, מאכלם וסיבת מיתתם: ודע, כי כאשר הבריאה מתחילה במעשה בראשית בגוף האדם ובכל בעלי הנפש והצמחים והמתכות מארבע יסודות, ונתחברו ארבעתם בכח אלוקי להיות מהן גוף גס מורגש לכל חמשת ההרגשות לעוביו ולגסותו, כך הייתה יצירה משני יסודות מן האש והאוויר, והיה מהם גוף אינו נרגש ולא מושג לאחת מן ההרגשות, כאשר נפש הבהמה איננה מושגת להרגשות לדקותה. והגוף הזה הוא רוחני, יטוס לדקותו וקלותו באש ובאוויר. וכאשר ההרכבה בכל דבר סיבת ההויה וההפסד במורכב מארבע יסודות, כך היא במורכבים האלו משני היסודות, כי בהתחברותם יהיה בעל הגוף חי, ובהתפרדם יהיה כמת.

הם נקראו 'שדים' על שם שהם שוכנים במקומות השדודים והחרבים, כגון המדבריות שהם ריקים מכל יישוב (רמב"ן שם), ובתוך העיר הם מצויים רק בבורות וכדומה (תוספות סנהדרין מד, א). לשדים ניתנה רשות לעבור רק במקומות שאין רבים מצויים שם, ולכן אינם מהלכים באמצע הדרך אלא בצד הדרך סמוך לכתלים. דרכם להלוך רק בלילה, ובזמן שהלבנה זורחת מתייראין לילך במקום האור והולכין במקום הצל (פסחים קיא, ב). מקום מגורם העיקרי הוא בצד צפון, "רוח פינת צפון, משם החושך יצא לעולם. ושם הוא מדור למזיקין ולזוועות והרוחות והשדים והברקים והרעמים, ומשם רעה יוצאה לעולם" (פרקי דר"א ג)⁵.

לפעמים השד נראה כמפלצת, כדוגמת קטב מירי. במדרש מתאר אותם; קטב הצהרים "ראשו דומה לעגל וקרן אחד יוצאה בתוך מצחו והוא מתגלגל ככד", קטב

4 אם לשונם לשה"ק או ארמית, ראה שבולי הלקט (סי' ריח) שכתב שהם מדברים רק לשון הקודש. מאידך הגרש"ז בשו"ע הרב (סי' תלד סע' ח קו"א ד) כתב מהזרה הקדוש שלשונם לשון ארמית.

5 השדים מצויים ביותר ליד מיטתו של אדם: א. קריאת שמע שעל המיטה, אף שכבר קרא בביהכ"נ, כדי לשמור מפני המזיקים (ברכות ה). ב. בשביל ללכוד את טביעות רגלי השדים, יתן אפר סביב מיטתו (ברכות ו). ג. בגיטין (סח, ב) שלמה המלך פחד מאשמדאי והציב שישים גיבורים סביב מיטתו. ד. בתרגום שני של מגילת אסתר (א, ג ד"ה בשנת) כתוב ששלמה המלך שלח לומר למלכת שבא שאם לא תיכנע תחתי ישלח לה שדין ורוחין וליילן שיהרגו אותה על מיטתה. ה. בשל"ה (פרשת כיצא 'תורה אור' לב) מביא מהזרה (ח"ג דף סא, א) ששלמה המלך שלח שד אחד שלקח את חירם מעל מיטתו והורידו בשבעה מדורין דגיהנם, עד שבא והודה לשלמה. וכדברי מהרש"א (ברכות ו, א): "דבליה כשאדם שוכב על מיטתו שכחי מזיקים טפי, כי הרוחות מתדבקין באדם ביותר בלילה בעת השינה, כמו דאמרינן (ברכות נה, ב) דיש חלומות בלילה ע"י שדים ומזיקין".

מרירי "עשוי קליפין קליפין שערות שערות עיניים עיניים. א"ר שמעון בן לקיש ועין אחת קבועה לו בלב, וכל מי שהוא רואה אותו אין לו חיים מעולם, בין אדם בין בהמה, וכל מי שהוא רואה אותו נופל ומת" (מדרש רבה נשא יב). ובאופן כללי הם מבעיתים את רואיהם; שד של בית הכסא דומה לשעיר, ונראה שחור (קידושין עב, ב), והשדים קרויים שעירים בגלל שכל הרואה אותם סומרות שערותיו (ראה ראב"ע ויקרא יז). לאחד נראה ומזיק, לשנים נראה ואינו מזיק, לשלושה אינו נראה כל עיקר (ברכות מג, א), ובמקום שידוע שיש שם מזיקים הם נראים גם לשנים, אבל לשלושה אינם נראים לעולם (מל"מ גירושין ט, כז⁶).

כבר מעת יצירתם של השדים הם נכרכו בחטא וברוע. בגמרא (סנהדרין קט, א) מסופר על דור הפלגה שהכריזו מלחמה באלוקי השמים והארץ, ונהפכו לשדים. בפרקי דרבי אליעזר (לג) נכתב שמתו דור המבול 'נעשים רוחות, ומזיקין לאדם מישראל', רבי עובדיה ספורנו כותב בהקדמת פירושו לתורה שהשדים הם "נשמות רשעי ארץ, נבדלות זו מזו לרוע כפי מה שהיה רב רשעם בעולם הזה". הוא גם טוען שהשדים 'מתחברים לטומאה ולכל טמא', ומסביר ש'גזירות הטומאות מדרבנן רבו בבית שני, בהיות השדים מצויים אצלם'⁷.

יצירתם של השדים הדוקה במיוחד עם עבירת הו"ל. כבר מאדם הראשון עצמו נולדו 'שדים רוחין ולילין' כתוצאה ממקרי לילה (עירובין יח, א). בספרות הקבלה 'נגעי בני אדם' הם השדים שנוצרים מהו"ל, והשדים גם מפתים את האדם לעבירה זו⁸. גם תופעת ההיסטריה הנשית נכרכה במעללי השדים⁹. גופת האדם המת מקושרת

6 אמנם 'גרש ירחים' (גיטין סו) כתב שבמקומו נראה אף לשלושה, והביא ראייה מרב פפא שהיה משתמש עם שד (חולין קה) ומסתמא ראוהו גם כשהיו שלושה. וכן משמע לגבי אשמדאי (גיטין סח) שהיה יושב על כסא שלמה בדמותו. ולא כדעת משנה למלך (הדיון בזה עלול להיות בעל משמעות הלכתית, ראה שלחן ערוך אה"ע סי' יז סע' י, וסי' קמא סע' יט).

7 דומים לזה דברי ה'לבוש' יורה דעה סימן קעט סעיף יד.

8 "בר נש כד איהו בחלמיה, אתיין רוחין נוקבין וחייכין עמיה ומתחממן מניה ואולידין לבתר, ואלין אקרונ נגעי בני אדם", זהר חלק א דף נד, ב, ועוד שם: "נעמה אימא דשדין הות ומסטרות אתיין כל אינון שדין דמתחממן מבני נשא ונטלי רוח תיאובתא מנייהו וחייכת בהון דעבדי לון בעלי קריין". ראה עוד; בראשית רבה פרשת בראשית כז, ו, תשובת רב האי גאון בתשובות הגאונים (סי' כה), 'מעשה בחסיד אחד' בתנחומא (בובר) בראשית סימן כז, ואור זרוע ח"א סי' קכד, וראה עוד ר' צדוק הכהן מלובלין צדקת הצדיק אות קי.

9 "יש מיני רוחות המתדמין לאשה כבעלה בחזיון לילה, ובאין עליה בחלום, ומדבר זה אפשר דאחד מני אלף אינה ניצלת" ספר נחלת בנימין סוף מצוה סג. וראה את דברי השואל בשו"ת חיים שאל ח"א סי' נג, ואת תיאור רבי מנשה בן ישראל בספרו 'נשמת חיים' חלק ג פרק שישה עשר.

גם היא עם שדי שאול¹⁰, ובאופן כללי ניתן לומר שהשדים מזוהים עם הצד האפל והשלילי המלוכלך והרע של העולם¹¹.

לגבי אופי השדים נאמר שהם מקנאים בתלמידי חכמים, עד שהאחרונים צריכים שמירה יתירה מפניהם (ברכות נד, א; סב, ב). מאידך, השדים יראים ביותר מן הצדיקים (ירושלמי ברכות ה, א), והחטא הוא הגורם לנו לפחד מהם (תנחומא משפטים יט, מדרש רבה נשא יא ופסיקתא רבתי טו). השדים מקנאים לכבוד ה' (תענית כד, א), ואינם מוציאים שם שמים לבטלה (סנהדרין מד, ב). הם עזרו בבנין בית המקדש (מדרש רבה נשא יד ושה"ש א), ולעתים עוזרים גם להציל את ישראל מגזירותיו של מלך רשע (בבלי מעילה יז, א, ירושלמי תרומות פרק ח).

בספרי ההלכה והמוסר מתואר אופי השדים בדרכים מנוגדות; השדים אוהבים להזיק¹², הם משקרים כששואלים אותם שאלות (ראה סנהדרין קא, א¹³), ומזיקים לשואל (שם). ואפילו כשנח הכניסם לתיבה להצילם מהמבול "היו מזיקין אותו עד שנעשו רובם חולים, עד שבא מלאך אחד ולקח אחד מבני נח והביא אותו לגן עדן ולימד אותו כל רפואות שבעולם" (תשב"ץ קטן ס' תמה), מאידך הם חרדים לגורל העולם, ומתכעסים מול רעת הטבע האנושי (ספר חסידים א'קמו). ר' יצחק אור זרוע' כתב שהשדים שומרים אפילו תורה שבעל פה (או"ז הלכות עירובין קמז בשם ר"י החסיד), ומצד שני השל"ה כתב שהם נלחמים בתפילות ישראל (כי תצא תורה אור' לב).

ובאמת יש מגדירים במפורש סוגים שונים של שדים. ספר הזהר כותב שיש שדים

10 בלדד השוחי באיוב פרק יח מציג את שפלות האדם בכך שהשדים יבעתוהו, וסופו שינתן בקבר נתון לשליטת מלך השדים. ראה איוב שם פסוקים יא, יד, וברש"י. וכן מבואר מדברי לבוש בהערה 7 לעיל.

11 ראה למשל ספרי, דברים פיסקא שיה "יזבחו לשדים לא אלה: אילו היו עובדים לחמה וללבנה לכוכבים ולמזלות ולדברים שהם צורך לעולם והניה לעולם בהם, לא היתה קנאה כפולה. אלא הם עובדים לדברים שאין מטיבים להם אלא מרעים להם, לשדים, מה דרכו של שד כנס באדם וכופה אותו"... מצד שני, לפעמים דווקא היו מעשנים חולים ותינוקות בדבר בעל ריח רע, כדי להבריח מעליהם מזיקין (רש"י שבת צ).

12 ראה גם בהגהת הרמ"א על שו"ע י"ד ס' קצח סע' ו' "ואותן שיש להן כמין קליעת שערות דבוקות זו בזו ונעשית בלילה על ידי שד וסכנה להסירם, לא חייצין".

13 וראה זוהר (כרך ב פרשת שמות דף יז) "דרך השדים דמעינים בההוא מלה דקאמרי להו, אי איהו כדיבא מודיעין ליה מלין כדיבין ואי הוא קשוט כל מה דאמרין לזמנא זעירא קושטא הוא". ובספר חסידים (ס' רו): אם תראה אדם שמתנבא על משיח, דע כי היו עסקיו במעשה כשפים או במעשה שדים או במעשה שם המפורש, ובשביל שהם מטריחים את המלאכים, אומרים לו על משיח, כדי שיתגלה לעולם, ולבסוף יהיה לבושת ולחרפה לכל העולם על שהטריחו המלאכים, או השדים באים ולומדים לו חשבונות וסודות לבושתו ולבושת המאמינים בדבריו.

'יהודיים' ויש שדים 'גויים' (זהר פנחס דף רנג, זוה"ח כרך ב דף צד), ורבינו בחיי מגדיר שלושה סוגים שונים של שדים:

"ומן הידוע כי השדים לשלושה חלקים נחלקים, יש מהם שוכנים באויר בגלגלי היסודות והם המחלימים את האדם בלילה, ויש מהם שוכנים בקרבנו והם המחטיאים את האדם, ויש מהם שוכנים בתהומות ים ואלמלי נתנה להם רשות לעלות היו מחריבים את העולם" (רבינו בחיי שמות כ, ד).

ישנם הרבה סוגי שדים. שדים רבים מוזכרים בשמם בספרות חכמינו, ובספר 'מלאכי עליון' (חלק 'סיטרא דשמאלא') רבי ראובן מרגליות מונה אותם אחד לאחד. ויש סוגי שדים הממונים על דברים מסוימים: יש שד השורה על הידיים כל בוקר (שבת קט, א וימא עז, ב), יש שד האוחז את האדם כשהוא שותה יין חדש מהגת (גיטין סז, א), יש שד של בית הכסא הדבק באדם עד כעשר דקות אחר שיצא משם (גיטין ע, א), יש שד 'של בית הקברות' (סנהדרין סה, א ברש"י), ויש שד שתופס את מי שאוכל פת בלי נטילת ידיים (וימא עז, א; תענית כ, א). שד נוסף שמו 'נבל', הוא מחבב במיוחד מקום ניוול ומיאוס, והוא 'שר העניות' (ראה פסחים קיא, ב; חולין קה, ב), שד אחר שורה על מי נטילת 'מים אחרונים', שד נוסף מתגורר בקילוח מרזבי הגגות (חולין שם), ו'קטב מרי' הוא שד השולט בשעות הצהרים של ימי בין המצרים (פסחים קיא, א; שו"ע או"ח סי' תקנא).

נצטט גם את דברי רבי יוחנן: "שלוש מאות מיני שדים היו בשיחין, ושידה עצמה איני יודע מה היא" (גיטין סח, א). רב האי גאון משיב על שאלה לגבי זהותו של שד מסוים, שכבר בזמן רבי יוחנן לא ידעו בטיבם של השדים (אגרת רב האי גאון לקירואן, בתוך 'גנזי קדם' חלק ה סימן י עמ' 60).

גם המבנה המשפחתי והחברתי שלהם מפורט בספרות חז"ל. אשמדאי מלך השדים (גיטין סח, א) הוא בנה של נעמה אשת נח (זהר חדש בראשית לג, רמב"ן בראשית ד)¹⁴. אשמדאי לומד תורה בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה (גיטין סח, א), והוא וכל משפחתו הם 'שדים יהודיים' (זהר פנחס רנג). בספרי קבלה מאוחרים יותר מפורטים כמה מלכים: בפירוש הזהר לרבי חיים ויטאל, שתמציתו נדפסה בספר אור החמה לר"א אזולאי (ירושלים תרל"ט, ח"ב דף נד) כתוב 'קפקפוני אשמדאי ושמדון' הם שלושת מלכי השדים. 'שושן סודות' (אות רנט דף נה) כותב "והם חיים אורך ימים, עד שמיום שנברא העולם עד היום הזה לא עברו ממלכים שלהם כי אם שלושה, והם אשמדאי והנד ובלאד, ובלאד עודנו חי וקיים".

רבינו בחיי (בראשית ד) מונה את אמהות השדים:

14 וראה רש"י שמואל ב פרק ז פסוק יד 'נגעי בני אדם - זה אשמדאי, והשדים בני אדם הראשון הם'.

”וארבע נשים היו אמות השדים; לילית, ונעמה, ואגרת, ומחלת, ויש לכל אחת ואחת מהן מחנות וכתות של רוח הטומאה, אין מהם מספר. ואומרים כי כל אחת מושלת בתקופה אחת מארבע תקופות שבשנה, ומתקבצות בהר נשפה קרוב להרי חושך, וכל אחת מושלת בתקופתה משעת שקיעת החמה עד חצות לילה הן וכל מחנותיהן“.

ובתלמוד בבלי מפורט יותר עליהן; לילית מגדלת שער, ואוחזת את הישן בבית יחידי (שבת קנא, א), אל יצא אדם יחידי בלילה, מפני אגרת בת מחלת שהולכת עם שמונה-עשרה ריבוא מלאכי חבלה, וכל אחד מחבל בפני עצמו. בתחילה הייתה יוצאת בכל לילה, עד שפגעה ברבי חנינא בן דוסא ובקשה להזיקו, והוא גזר עליה שלא תלך מלבד בלילות רביעי ושבת. בזמן מאוחר יותר גזר עליה אביי שלא תעבור ביישוב לעולם (פסחים קיב).

במקורות ישנם ביטויים נוספים לממשלת האדם על השדים, ומלחמתו בהם: במבול נגזרה כליה גם עליהם, ונח הוא זה שהכניסם לתיבתו, כמו את כל שאר בעלי החיים (רש"י בראשית ו, יט). אברהם אבינו כבר ידע איך להשתמש ב'מעשה שדים', והוא נתן את הכח זה לבני הפילגשים (סנהדרין צא, א ברש"י). משה רבינו כילה אותם ביום חנוכת המשכן (מדרש רבה נשא יב), שלמה המלך מלך עליהם (סוכה נג, א ומגילה יא, א ברש"י), ותנאים ואמוראים שונים נלחמו בהם: רבי חנינא בן דוסא ואביי סילקו את אגרת בת מחלת ושמונה עשרה ריבוא חיליה ממקום הישוב, כנ"ל, רב אחא הרג את המזיק בעל שבעת הראשים שהיה בבית המדרש (קידושין כט, א), בירושלמי סילק רבי חנינא בר פפא, בזכות המצוה, את רבם של הרוחות (פאה ח, ח), ובמדרש (רבה קדושים כד) רבי יוסי איש ציתור נלחם בשד שעל הבהר, יחד עם בני עירו, לפי הוראותיו של שד טוב אחר.

רבות דובר על הצורה איך להיזהר מהשד, ואיך להינצל ממנו: לחשים רבים נאמרו בשביל לעצור את נזקי השדים (שבת סז ועוד), ולעיתים הם נכתבו כקמעות, המהוות נשק עיקרי נגד השדים. בגמרא נמנו שמותם של שדים שונים, כהוראות איך לכתוב קמע נגדם (פסחים קיא), וקמע מומחה אף מותר לצאת בו בשבת לרשות-הרבים (שבת סא, או"ח שא כה). קריאת שמע שעל המיטה מגינה מפני המזיקים (ברכות ה), גם 'שיר של פגעים' מגן מפניהם, ומסופר על רבי יהושע בן לוי שהיה אומרם טרם השינה (שבועות טו)¹⁵.

15 'יושב בستر עליון וכו', פרק צא שבתהלים מפסוק א עד פסוק ט, ופרק ג שם פסוקים א-ב (ראה): יד מלאכי כללי הדינים כלל תקצו, וספר חסידים מרגליות פירוש 'ברית עולם' סימן שג). ראה עוד: הרב מאיר זיכל, "מנהג אמירת ויהי נעם ומזמור יושב בستر עליון", שמעתין 137-138, תשנ"ט, עמ' 66-86.

אף שהשדים מקנאים ביותר בתלמידי חכמים, מאידך הם יראים להזיק לצדיקים, "תני ר"ש בן יוחי, וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך, 'כל' אפילו רוחות אפילו שדים" (ירושלמי ברכות ה, א)¹⁶. ברכת כהנים מגינה מפני סכנת זוגות (ספרי נשא מ, פסיקתא רבתי ה), מוזזה שומרת מפני השדים (ירושלמי פאה א א)¹⁷, צניעות ושתיקה בבית-הכסא מצילות מהשד השוהה שם (ברכות סב), ותקיעת שופר יכולה לסלק שד (רש"י ר"ה כח). השד לא יכול לקחת דבר שהוא קטן מגרגר השעורה (סנהדרין סז), וגם בדברים הגדולים יותר השד יכול לקחת רק מההפקר, ולא דבר קשור או חתום או מדוד או מנוי (חולין קה). דבר הנגוע בשד אין לגעת בו (יומא פד).

להשלמת התמונה נביא כמה סיפורים מהגמרא שהשדים משמשים בהם בתפקיד מהותי, שלא מאפשר לבטל את מציאותם. הסיפור הידוע ביותר הוא על "שלמה המלך ואשמדאי" (גיטין סח, ומדרש תהלים עח), בו שלמה המלך שובה את אשמדאי כדי להשיג את תולעת השמיר, לאחר זמן אשמדאי מתנקם בשלמה המלך, משליכו מכסאו למרחקים, ומתחזה ויושב על כסאו. ויש אומרים ששוב לא חזר עוד שלמה למלך.

סיפור נוסף על 'הורמין בר לילית' באגדות רבה בר בר חנה (בתחילת פרק חמישי של מסכת בבא בתרא), שם מספר רבה שהוא ראה את השד 'הורמין בר לילית' רץ על חומת העיר מחווא, במהירות גדולה יותר ממהירות פרש רכוב על סוס. בהזדמנות אחרת הורמין קיפץ מעל שתי פרדות שהיו על שתי גשרי 'רוגנג', וקפץ מזו לזו כשבידיו שתי כוסות יין והוא מוריקם אחת לשניה, ולא נטפה טיפה לארץ אף שהיתה סערה באותו היום, עד ששמעו בית המלכות והרגוהו.

אמנם את סיפורי רבה בר בר חנה ניתן לשייך לאגדות מוסריות או למשלים, כפי שרבים מהמפרשים ביארום (ראה מבוא התלמוד למהרצ"ח פרק כח), אך את סיפור 'שדי המרזב' (חולין קה) קשה יותר לפרש שלא כפשוטו. שם באו לדין תורה לפני רב אשי סבלים שעצרו למנוחה והניחו את חבית היין שסחבו באוזנו של שד שרבץ תחת מרזב ברשות הרבים. השד כמובן ניפץ את החבית, ובא כעוס לרב אשי שנידה אותו. אך רב אשי חייבו לשלם עבור החבית, כיון שאין דרכו של שד לרבוץ במקום שמצויים שם רבים.

היו גם שהשתמשו בשדים, שהיו בני ביתם; "ההוא בר שידא דהוה בי רב פפא" - 'שהיה משמשו' (חולין קה).

16 גם ברשב"ם (ב"ב עג, א) כתב שאינם יכולים להזיק לאדם אם לא נגזר עליו, ובמהרש"א (גיטין סח, א ד"ה מ"ט) מסביר את הגמ' שם, שאשמדאי אמר 'שאין דרכו להזיק צדיק כזה שהוא בן עולם הבא'.

17 יש שאמרו שגם אפיקומן מציל כמוזזה, ראה: הרב טוביה פריינד, "חטיפת מצה בלילי פסחים", צהר ב, תשנ"ח, עמ' רו.

סיפור נוסף מסופר על שד ששמו 'בן תמליון'. הסיפור מופיע בגמרא, ובמדרש (איכה זוטרי א מג) הוא מסופר על אשמדאי מלך השדים:

"פעם אחת גזרה המלכות גזרה שלא ישמרו את השבת ושלא ימולו את בניהם ושיבעלו את נדות. אמרו מי ילך ויבטל הגזרות, ילך ר' שמעון בן יוחאי שהוא מלומד בניסים. ואחריו מי ילך, ר"א בר ר' יוסי ... יצא לקראתו בן תמליון 'רצונכם אבוא עמכם?' בכה ר' שמעון ואמר, מה שפחה של בית אבא נזדמן לה מלאך שלוש פעמים, ואני לא פעם אחת, יבוא הנס מכל מקום. קדים הוא על בברתיה דקיסר, כי מטא התם אמר 'בן תמליון צא בן תמליון צא' וכיון דקרו ליה נפק אזל. אמר להון שאילו כל מה דאית לכון למישאל, ועיילינהו לגנזיה לשקול כל דבעו, אשכחו ההוא איגרא שקלוה וקרעוה" (מעילה יז).

בפירוש רבינו גרשם על הגמרא שם מפרט יותר: "כך אמר להם בן תמליון, אני אקדים ואבוא בבתו ותשתגע, ולא ימצאו לה תרופה עד שתבואו אתם ותאמרו לי לצאת ואצא, ובשכר זה יעשו לכם מה שתבקשו. וזה יהיה לכם אות, שכשאצא ממנה אשבור כל כלי זכוכית שלה". בתוספות שם כותב "בן תמליון - אותו הוא שקורין למטו"ך בלע"ז, וכמו תינוק קטן הוא ורגיל בין הנשים להתלוצץ בהן", וגם ברש"י משמע שהוא ידע היטב באיזה שד מדובר: "בן תמליון - שד שקורין נוטיו"ן". כעין זה מסופר בירושלמי, על השד אנטיגריס או ארגניטון, שהציל את רבי וחכמי ישראל מגזירות הקיסר (תרומות סוף פרק ח, ומדרש רבה בראשית סג ה).

האם היום יש בינינו שדים?

האם היום יש שדים? שאלה זו קשורה לפולמוס הגדול סביב דברי הרמב"ם השולל את רוב 'בלתי המדעיים' (הארכנו בזה במקום אחר). יש מהראשונים שפירשו את מימרות חז"ל דלא כפשוטם, ויש מאחרוני זמננו שפירשו את דברי הרמב"ם דלא כפשוטם. יש מהאחרונים אשר דחו את שיטת הרמב"ם בגלל דברי חז"ל, ויש מאחרוני זמננו שאמרו שנשתנו הטבעים, ובזמן חז"ל היו שדים, ומזמן הרמב"ם אין.

להלן כמה ציטוטים נוספים, על 'שינוי הטבעים' שבעניינים אלו:

"...ור"ת מפרש... ומה שהעולם אין נזהרין עכשיו בזה לפי שאין אותה רוח רעה שורה באלו המלכיות כמו שאין נזהרין על הגילוי ועל הזוגות" (תוס' יומא עז).

"והאידינא אין נזהרין בזה, לפי שאותם רוחות הנזכרים בתלמוד אינם מצויין בינינו, כגון שיבתא ובת מלכא וזוגות". (ים של שלמה חולין ח, יז). "גם מה שהזהירו משום רוחות, כולן לא שכיחי האידינא כמו זוגות ודומיהן, מ"מ מה שיש לחוש מעניין כשפים, והיזקות שבגופו, למיחש מיבעי" (שם יב).

"בזה"ז נחלש כח הסט"א, וכאשר תראה שבזה"ז נתמעט מהלך הרוחין והשידין המשוטטין בעולם ולא נשאר בדבר זה ממה שהיה בזמן הראשונים אפילו שיעור אחד מאלף. וכל זה מחמת חולשת הסט"א ומיעוט הקליפות, כי הא בהא תליא כידוע" (שו"ת רב פעלים חלק ב סוד ישרים סימן ט).

"מיהו דע כי הדבר פשוט דכל דברים אלו [לא לעבור בין שתי נשים וכד'] לא נאמרו אלא בזמן קדמון שהיו השדים והמזיקין מצויים הרבה, והיו מינים ממינים שונים. ועתה נחלשה הסט"א ונתמעטו אלו גם כן... והנה תהילות לאל שנתבטל נזק של הזוגות מפני כי הסט"א נחלש כוחה, ועתה בזה"ז אדרבה העולם עוסקים בזוגות, ונהגו כדי לבטל חשש הזוגות שהיה בראשונה וגבר ישראל" (בן יהוידע פסחים קט).

מאידך, בדברי חכמי שראל ניתן למצוא עדיין כמה וכמה אזכורים לשדים גם במאות האחרונות ממש. סיפורי הרוחות והדיבוקים עוד משוטטים בינינו¹⁸, וכמה מהסיפורים הם במפורש על שדים. בהגהות היעב"ץ למשל, כותב על עדויות לשדים שהסתובבו בתקופתו:

"...ועדיין גם בזמן הזה נודע המעשה כפי ששמעתי והוגד לי שהיתה... [בעיר] אמסטרדם, שהיה מראה השדים באותו אופן שזכרו רז"ל שם" (הגהות יעב"ץ גיטין סח).

ונדמה שסיפור השד הידוע ביותר הוא זה המעיב על שמה של משפחת 'חוטשעף' או 'חיתשער': לפני יותר ממאה שנה בכפר 'חוטשא' (Chotca) כשני קילומטרים צפונית לסטרופקוב שבסלובקיה, אשה יהודיה ילדה בן למזל-טוב, אולם יצאו עליו עוררים לזהותו של אביו - טענו עליה שנאנסה מן השד וילדה ממנו. רבני האזור התירו את האשה לבעלה ואת הילד לבוא בקהל, על פי תשובת מהר"ם לובלין (סי' קטז) שהתיר אשה שנבעלה לשד. רבי¹⁹ זיהו את הסיפור הזה עם המעשה המובא בשו"ת מחנה חיים, בשאלה שנשאל הרב חיים סופר (תקפ"ב-תרמ"ז) מאת חמיו. הנה ציטוט השאלה:

"שאלה אשר נשאלתי מפי חמי אוהב תורה ומכבד התורה ירא אלקים ר' יוסף צבי (סופר) [דייטש] ז"ל, המעשה שהיה כך היה: הוא ואחוזת מרעיו ארבעה אנשים סוחרים הסכימו להתייעץ על פני השדה בעבור משא ומתן אחד, ויראו להתיעץ בביתם כי אוזניים לכותל. והלכו בלילה מחוץ לעיר ושם נשאו ונתנו בדבר, וגמרו יחדיו שלא ליגע בו כי יש סכנה בדבר. וכאשר הלכו לביתם וחפצו

18 ראה למשל את קונטרס 'מעשה נורא של הרוח' ירושלים 1904, וככלל, מציאות 'דיבוק' הוזכרה כמה פעמים גם בדורות האחרונים.

19 ראה למשל שו"ת משנה הלכות חלק יב סי' רצא שהובא לקמן.

לילך אחורי בתים ראו כר עליון שנקרא 'דאכענט' מונח עלי ארץ ורצו להגביהו, אמר אחד מחברי: כעת הוא חצי לילה אולי יש איזה כישוף בדבר, ראשית קחו איש מאכלתו ונדקור בתוך הכר כי שמעתי באופן זה לא זייק הכישוף. ועשו כן ודקרו בתוך הכר בכמה מקומות, וכהרף עין נשמע קול אשה אשר קראה "גלויבט השי"ת דער מיך ערלעזט האט" ("ברוך השי"ת אשר שיחרר אותי"), והמה האנשים האלו חיל ורעדה אחזתם ונזורו אחור... וקמה האשה ועמדה לפניהם, והם הכירו אותה כי היא אשה מבעל הבית בעיר, וסיפרה להם, דעו כי זה לפני שלוש שנים הייתי יולדת ובעלי לא היה אז בעיר, והבטיחה לה אשה אחת שתבוא לישן אצלה ומחמת איזה סיבה לא הייתה באה, ויהי כבחצי הלילה... וכאשר הבוקר אור ראיתי שהדלת סגורה אמרתי אין זה כי חלום חלמתי... ומאו ועד עתה הרגשתי שהוא מזיק שד... ולא הייתה לי רשות לגלות, ועכשיו שדקרתם הצלתם אותי שלא יהיה לו עוד כח לשלוט עלי... והתחילה לבכות ואנא אני באה אם אתם תספרו את הדבר הזה... וגם בני ובנותיי יהיו לחרפת עולם, על כן עשו עמדי חסד ותשבועו שלא לגלות שמי לעולם. והמה כולם נשאו את ידם נגד השמים ונשבועו לה בחי העולמים שלא לגלות שמה"..." (מחנה חיים אה"ע ח"ג סי' נה).

הרב סופר התיר בתשובה הנ"ל את האשה כי אשה לא נאסרת ולא יולדת משד, ופסק לחמיו שלא לעבור על שבועתו. אולם אם באמת "פרשיית חוטשעף" היא זו המתוארת בשאלה הנ"ל, נראה שהדבר כן התפרסם איכשהו, ושהפסק המתיר לא התקבל כל כך בקלות.

כמה דורות אח"כ בשנת תרצ"ט עדיין נזקק הרב אשר מילר (שו"ת חיי אשר סי' ככג) לשאלתו של אב מרומה, שלאחר קנין השידוך שעשה לבתו התברר שהחתן הוא בן למשפחת ה'חיטשער'. ובאמת במרוצת הדורות, נלחמו רבנים רבים בשם הרע שיצא למשפחה זו. בשו"ת יד אפרים (ביליצר, אה"ע סי' ב) האריך לבאר בטוב טעם ודעת שאין שום טעם לאוסרם, וכתב עוד שהמוציא עליהם דיבה עתיד ליתן את הדין. הרב נתן געשטנר (שו"ת להורות נתן חלק ז סימן פו) ליקט רשימה ארוכה של רבנים וגדולים שהשתיקו את קול הלעז על המשפחה הזו בצורה נחרצת. נביא כאן שתי דוגמאות:

"יג. ובמכתב הגאון האדיר מוה"ר שמעון גרינפעלד זצ"ל אבד"ק סעמיהאלי בעל שו"ת מהרש"ג כתוב לאמור "ואני מאמין באמונה שלמה כי הכל שקר, לאשר שהשכל מחייב כן. א"כ פשיטא ופשיטא שאין כאן שום בית מיחוש להתחתן עמהם"...

"טו. ובמכתב הגה"ק מוה"ר צבי הירש שפירא זצ"ל אבד"ק מונקאטש בעל דרכי תשובה כתוב לאמור בין השאר "אני נשאלתי על זה כמה פעמים על משפחה כזו, והיה כצחוק בעיניי, כי על פי התורה אסור לתת אומן לדברי לשון הרע כאלו".

האם ניתן לדייק מדבריהם שהם התייחסו בשלילה לעצם האפשרות שאכן אירע

מעשה כזה עם שד? יתכן, אבל רבי מנשה קליין מאונגוור כותב כי בימיו, ממש בדורנו, רבים עדיין חששו לזה: "וכמה כרכורים כרכרו על משפחה אחת שהוציאו לעז הידוע בשם חייטשער, והובא בשו"ת מחנה חיים ועוד אחרונים צדיקים להציל אותם מהלעז, ואעפ"כ מנקיי הדעת היו פורשים עצמם, ומודיעים לבניהם ובני בניהם..." (שו"ת משנה הלכות חלק יב סימן רצא)

מה שברור הוא שכבר דורות רבים שום מחבר ספר תורני לא הצהיר בספרו שהוא עצמו ראה שד, ואפילו מחברים שניסו לשכנע שקיימים שדים מודים שלמעשה איש לא ראה אותם:

"ידעתי קורא משכיל ידעתי שיש חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים שיתחזקו בכל תוקף להכחיש טענותינו, לומר אין לו לדיין אלא מה שעניו רואות, ואיך נשפוט במציאות השדים אשר מעולם אין לא ראו. גם אתה הקהה את שיניו... בקלות נוכל להשיג הרוחות האלו מצד פעולתם אשר לעין כל נגלו" (הרב מנשה בן ישראל, נשמת חיים מאמר ג פרק ארבעה עשר).

האם המדע סותר את מציאות השדים

השאלה מהו 'מדע' היא שאלה כבדת משקל, המהווה תחום מדעי בפני עצמו. הניסוח המקובל אומר שהמדע הוא "ניסוח כללים מתוך תצפית". מבחן הניסוי החוזר ואפשרות ההפרכה הופכים את כללי המדע לאמינים במיוחד, והציבור נסחף אחר הישגי המדע העצומים. מה יחס המדע לתופעות לא-מדעיות בעליל כשדים וכדומה?

"למרות כל הדיווחים, המדע לא הצליח לאשש חד משמעית את קיומו של העל-טבעי. אף תופעה על טבעית לא עמדה בהצלחה במבחן מדעי קפדני שניתן לשחזור. מה אפשר להסיק מכך? אפשר להגיע למסקנה שהעל טבעי לא קיים, אך באותה מידה ניתן להגיע למסקנה אחרת, העל טבעי קיים, והמדע הוא בעל חולשה מובנית שאינה נותנת לו לראות אותו". (מתוך: משה רט, 'פשוט להאמין' פרק יז עמ' 100).

בהמשך מגדיר המחבר מהו על-טבעי; תופעות שלא ניתן להכניסם למסגרת של חוקיות סדירה, ונראות כמנוגדות לטבע. כי הרי כל כח סדיר נקרא 'טבעי', גם כשהוא לחלוטין לא מובן:

"ולכן יש למדע נקודה עיוורת שלא נותנת לו לראות את העל-טבעי. תופעות שלא מתיימרות להיות חלק מ'חוקי' הטבע או מחוקים אחרים כלשהם, הם כמעט בהגדרה חריגות ולא ניתנות לשחזור ולביקורת. במקרים רבים פשוט אין למדע מה לומר בנושא. הוא אינו יכול להתייחס לעדויות וחוויות אישיות כל

עוד אין הן עומדות בקריטריונים שקבע לעצמו. בגמרא למשל נאמר, ששדים מופיעים רק בפני אדם אחד או שנים, לא יותר, ורק במקומות חשוכים ומחוץ ליישוב. אפשר להיתלות בכך כדי להכחיש את קיומם כדמיונות שוא, אבל אילו נניח שהדברים נכונים, הרי שברור מדוע שדים אינם ניתנים, בהגדרה, להוכחה מדעית. העל טבעי אינו סתם חמקמק, הוא בלתי מדעי בהגדרה“ (שם עמ' 106).

ציטוט נוסף:

”נניח שמצאנו הסברים טבעיים חלופיים לכל התופעות העל טבעיות. הכל טוב ויפה. אבל בואו נניח לרגע שבכל זאת קיימות תופעות על-טבעיות. איך נוכל להבחין בהן? ניקח לדוגמה תופעות כמו שדים ורוחות, שאין ספור אנשים מעידים עליהם בכל העולם. ייתכן שכולם טועים, הוזים ומדמיינים. אבל אם נניח שחלקם לפחות צודקים, איזו ראיה הם יכולים להביא כדי לשכנע את המדען הספקן? נמצא אפוא שגם אם העולם מלא שדים ורוחות, אין שום אפשרות להוכיח את קיומם באופן מדעי. והבעיה לא נמצאת בהם, אלא במדע ובספקנות שלו, שאינם פותחים שום פתח להכיר באפשרות כזו“ (שם פרק יח עמ' 110-112).

ונסיים בציטוט נוסף, מתוך גישתו המתונה של הרב ד"ר משה רט:

”הטענה שכל עדויות העל-טבעי הן הזיות, היא אמונה תפלה לא פחות מהטענה שכולן אמיתיות... הגישה הבריאה אפוא היא לא להכחיש את העל-טבעי, וגם לא לשלוף אותו מהר מדי, אלא לשמור על פתיחות ולדון בכל מקרה לגופו בלי דעות קדומות“ (שם עמ' 113).

ובניסוח אחר שמקובל שיצא מפי האדמו"ר רמ"מ מקוצק בהקשרים מסוג זה: ”מי שמאמין - פתי, ומי שלא מאמין - כופר“.

כמו שלא נניח לתחומי המוסר והאסתטיקה להירמס תחת גלגלי הלוגיקה, כך גם אין להניח להיתכנות העל-טבעי להיגוז בעשן האש המדעית. המדע הינו פנס רב עוצמה, אולם אין לחפש הוכחה לקיומו או להיעדרו של העל-טבעי תחת פנס זה, בזמן שההוכחה נמצאת בתחום העל-מדעי, קל וחומר כאשר מדובר על תופעות המוארות בפנס מסורתנו העתיקה.

סיכום

האם סיפקנו תשובה חד משמעית לשאלה האם יש בימינו שדים? בוודאי שלא. אבל ניסינו להציג תפיסה ראויה לשאלת היחס הנכון של האדם התורני כלפי השדים ושאר כל 'בלתי-המדעיים'. יש להישמר מהקצוות בהן נמצא הפתי והכופר. הדרך הישרה גם בנושא זה סלולה מתבונה וענווה.